

 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0> 10.22034/eslampajoheshha.2025.5002529 20.1001.1.4348002.1405.18.1.1.0

An Analysis of the Educational Dimensions of the Testament of the Exemplary Martyr of Resistance: Haj Qasem Soleimani

Parvaneh Mehrjoo Assistant Professor, Department of Educational Sciences, Payame Noor University, Tehran, Iran.

p.mehrjoo@pnu.ac.ir

Received: 2025/08/26 - Accepted: 2025/11/09

Abstract

The passages of the testament of Martyr Qasem Soleimani represent the most significant written document left by this martyr, possessing the potential for educational interpretation and analysis. Hence, the central research question is: What are the educational dimensions of the testament of the exemplary martyr of resistance, Haj Qasem Soleimani? The present study employed a descriptive-analytical method with a qualitative approach, utilizing qualitative content analysis. The research population consisted of the text of Sardar Soleimani's testament, and the research instruments were data collection forms and note cards. The execution of this process was based on in-depth content analysis. Through the conceptual analysis of phrases within the testament, various educational dimensions were identified and categorized within tabulated frameworks. The findings revealed that the testament's text encompasses nine educational aspects, including emotional, physical, jihadi, political, religious, spiritual, Mahdavi (messianic), social, and moral education. Furthermore, the results indicated that some of these dimensions, while possessing higher priority, exhibited consistency and overlap with one another, with this demarcation serving merely an identificatory purpose. Consequently, the martyred commander's approach in the testament regarding educational dimensions is comprehensive and multifaceted, possessing the capacity to be incorporated into curricula and educational texts across various academic levels to enhance the Islamic awakening of learners.

Keywords: Dimensions of Education, Testament Text, Qasem Soleimani, Exemplary Martyr of Resistance.

واکاوی ابعاد تربیتی وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت؛ حاج قاسم سلیمانی

p.mehrjoo@pnu.ac.ir

پروانه مهرجو / استادیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴ - پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۸

چکیده

فرازهای وصیت‌نامه شهید قاسم سلیمانی مهم‌ترین سند مکتوب به یادگارمانده از این شهید است که مطالعه آن قابلیت تفسیر و تحلیل‌های تربیتی را دارد. از این رو سؤال اصلی پژوهش آن است که ابعاد تربیتی وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت، حاج قاسم سلیمانی چیست؟ پژوهش حاضر با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد کیفی با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی صورت گرفته است. بر این اساس جامعه پژوهش متن وصیت‌نامه سردار سلیمانی و ابزار پژوهش تهیه فرم و فیش بوده است. اجرای این فرایند بر اساس تحلیل محتوای عمیق صورت گرفته است. با تجزیه و تحلیل مفهومی عبارت‌های وصیت‌نامه به شناسایی و دسته‌بندی ابعاد مختلف تربیت در قالب جداول پرداخته شد. یافته‌ها نشان داد متن وصیت‌نامه واجد جنبه‌های نه‌گانه تربیتی از جمله تربیت عاطفی، جسمانی، جهادی، سیاسی، دینی، معنوی، مهدوی، اجتماعی و تربیت اخلاقی بوده است. همچنین نتایج مطالعه نشان داد برخی از این ابعاد ضمن داشتن اولویت بیشتر با یکدیگر همخوانی و همپوشانی داشته است و این مرزبندی صرفاً جهت شناسایی بوده است. لذا رویکرد سردار شهید در وصیت‌نامه در زمینه ابعاد تربیت جامع و همه‌جانبه بوده و دارای این ظرفیت است که در متون و برنامه‌های درسی در مقاطع مختلف تحصیلی جهت ارتقا بیداری اسلامی متربیان به کار گرفته شود.

کلیدواژه‌ها: ابعاد تربیت، متن وصیت‌نامه، قاسم سلیمانی، شهید تراز مقاومت.

شهید حاج قاسم سلیمانی به‌عنوان یک شخصیت راهبردی و فراملی هم خودش سرمایه اجتماعی محسوب می‌شود و هم توانسته است سرمایه اجتماعی را در دفاع مقدس و بعد از آن رهبری و مدیریت کند (اسماعیلی و همکاران، ۱۴۰۴، ص ۴۹). بدیهی است یکی از مهم‌ترین راه‌های صیانت از آرمان‌های انقلاب و دین، ترویج اندیشه و شخصیت الگویی ایشان می‌باشد که حصول به این مهم از طریق واکاوی ابعاد تربیت در متن وصیت‌نامه شهید سلیمانی امکان‌پذیر است. با این اوضاع و احوال به نظر می‌رسد تحلیل ساختار و محتوای وصیت‌نامه شهدا نشان‌دهنده منظومه فکری آنها قبل از شهادت بوده است (بهرامیان، ۱۴۰۰، ص ۹۷) این در حالی است که امروزه اکثر افراد، به‌ویژه جوانان تحت تأثیر فضای مجازی، رسانه و محیط سایبری هستند. در اهمیت و ضرورت انجام این پژوهش همین نکته کافی است که دشمن در ترور حاج قاسم سلیمانی سعی در اقناع افکار عمومی و موجه نمودن این واقعه هولناک بین عموم مردم، به‌ویژه نسل جوان و نوجوان دارد. از این رو با توجه به نقش محوری نظام تعلیم و تربیت در مواجهه با این تهدیدهای دشمن و آگاهی‌بخشی به نسل جوان و نوجوان، این پژوهش درصدد آن است که به واکاوی ابعاد تربیتی اندیشه حاج قاسم سلیمانی با عنایت به نقش تربیتی و الگویی او بر اساس متن وصیت‌نامه ایشان بپردازد. در این راستا این نوشتار می‌تواند نقش ممتازی در تدوین منظومه تربیتی اندیشه شهید تراز مقاومت پرداخته و نقش بی‌بدیلی را در ترویج و تربیت فرهنگ مقاومت در بین نسل جوان و نوجوان ایفا کند. در این میان یکی از راه‌های آگاهی‌بخشی جامعه و تداوم مسیر کمال‌آفرین واکاوی ابعاد ناشناخته شخصیت شهید سلیمانی بر اساس متن وصیت‌نامه و آخرین توصیه‌های او به اقشار مختلف جامعه می‌باشد. بر این اساس شواهد پژوهشی نشان می‌دهد در حوزه مدیریت جهادی و محبوبیت شهید سلیمانی مؤلفه‌هایی چون خدمت با نیت الهی، تخصص، علم و درایت، شوق خدمت و روحیه خدمت‌گزاری بی‌منت، بصیرت و عدم غفلت از وجود دشمن، تداوم و استقامت و خستگی‌ناپذیری در کار از مؤلفه‌های مؤثر مدیریت جهادی او می‌باشد که همه این موارد با محبوبیت این شهید هم رابطه نزدیک دارد (اکبری، ۱۴۰۱، ص ۹۷). البته واقعیت‌های پژوهشی موجود به عوامل شخصیتی دیگر هم اشاره کرده‌اند: عواملی چون چندوجهی بودن و فراملی بودن شخصیت سردار، روحیه وحدت‌بخش و جامع‌نگر او، عامل هوش بالا و سخت‌کوشی، همراهی با محور مقاومت و اشراف اطلاعاتی او نسبت به تحولات منطقه، دستاوردها و برنامه‌ریزی‌های رهایی‌بخش و راهگشا، رفتارهای فردی و روحیات بی‌آلایش او، همگی از عوامل افزایش نفوذ الگوی رفتاری و مدیریت جهادی سردار محسوب می‌شوند (شفیعی سیف‌آبادی و عابدی اردکانی، ۱۴۰۰، ص ۵). درباره عملکرد شهید سلیمانی پژوهشگران معتقد به دفاع ترکیبی هستند که این دفاع شامل یک برنامه جامع امنیتی است که تمامی بخش‌های کلیدی جامعه در برنامه‌ریزی و اجرای آن گنجانده می‌شوند. پیامد این دفاع ترکیبی موازنه قوا را به موازنه مقاومت تبدیل کرده که درنهایت منجر به تکوین جغرافیایی یکپارچه مقاومت در سطح منطقه و جهان شده است (کلاتری و نجفی سیار، ۱۴۰۲، ص ۱۷۳). بنابراین گفتنی است این ویژگی جامع‌نگری و برنامه‌ریزی و هدف‌مداری در کل ساختار وصیت‌نامه سردار مشهود است، به‌ویژه وقتی در آخرین نوشته‌های به‌یادگارمانده ایشان گروه‌ها و اقشار متعدد جامعه مورد خطاب

قرار می‌گیرند. از این رو پرسش و دغدغه اصلی پژوهش حاضر آن است که ابعاد تربیتی متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت حاج قاسم سلیمانی را مورد مذاقه و واکاوی قرار دهد تا بتواند گامی هرچند کوچک در فضای جامعه علمی امروز در راستای کاربردی‌ترین جهاد تبیین بردارد. از سوی دیگر به دلیل مقابله همه‌جانبه دشمنان انقلاب با فرهنگ مقاومت، ترویج محققانه وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت ضروری است تا با آشنایی کامل با اندیشه ایشان بر اساس متن وصیت‌نامه، اقدامات مناسب برای خنثی کردن تلاش‌های دشمنان صورت گیرد.

پیشینه پژوهش

در زمینه عنوان پژوهش تا آنجا که جستجوها نشان داد تاکنون پژوهشی به‌طور مستقل به ابعاد تربیتی متن وصیت‌نامه شهید سلیمانی اختصاص نیافته است. لذا این پژوهش از نظر عنوان مسبوق به سابقه نیست، اما پژوهش‌هایی به‌طور پراکنده به بررسی وصیت‌نامه‌های شهدای دوران دفاع مقدس پرداخته‌اند. در این میان سلیمی و خراسانی پاریزی (۱۴۰۳) معتقدند در دوره ابتدایی برنامه‌ریزی درسی به دلیل مرتبط بودن با عوامل متعدد فرهنگی، اجتماعی، سیاسی یک فرایند چندبعدی محسوب می‌شود که در این روند علایق، ارزش‌ها، ایدئولوژی‌ها، اولویت‌ها و مسئولیت‌های متفاوت کل برنامه درسی را تحت تأثیر قرار می‌دهند. از این رو مکتب شهید سلیمانی که کارایی خود را در عمل ثابت کرده است، کاربردی آن می‌تواند در حیطه‌های مختلف فردی، اجتماعی و... قطعاً مؤثر باشد، البته شواهد پژوهشی هم وجود دارد که تلاش‌هایی جهت تدوین برنامه درسی سالانه شاخص‌های مکتب سردار شهید در مقاطع مختلف تحصیلی صورت گرفته است (منصوری و همکاران، ۱۴۰۳). همچنین دستاورد پژوهش الهی‌نژاد (۱۴۰۲) نشان می‌دهد الگودهی و شجاعت‌بخشی به مردم ایران و خاورمیانه در مبارزه با استکبار و صهیونیسم جهانی و نهادینه کردن فرهنگ مبارزه در میان مسلمانان و جوامع اسلامی با رویکرد ملی و فراملی می‌باشد. حاجی اکبری و شیردل (۱۴۰۲) به تبیین آموزه‌های دینی در مکتب شهید سلیمانی بر مبنای تحلیل محتوای وصیت‌نامه سردار به روش تحلیل مضمون پرداختند. دستاوردهای مطالعه آن بود که شهید سلیمانی در شهادت‌طلبی، ولایت‌مداری، عشق به اهل‌بیت^{علیهم‌السلام}، اخلاق‌مداری، توجه به اصول دین، اسوه‌ی بیداری اسلامی بود و در عرصه جهاد تبیین هم بسیار مجاهدت می‌کردند. ولایت فقیه را رنگ خدا، امتداددهنده ولایت علوی و برتر از همه رنگ‌ها می‌دانست. شخصیتی که دارای نگاه توحیدی و تمام کارها و امور را فقط برای رضای خدا انجام می‌داد. نتیجه مطالعه روهینا و همکاران (۱۴۰۲)، اسلامی (۱۴۰۱) نشانگر آن بود که حرکت و رفتار شهید تراز مقاومت در راستای قرآن و عمل به دستورات الهی بوده است. این مهم در متن وصیت‌نامه و خطابه‌های ایشان به شکل کاملاً ملموسی یافت می‌شود. به‌طور مثال در فرازهایی از وصیت‌نامه ایشان نگران آسیب دیدن و مهم‌جوریت قرآن بوده است. در همین راستا واقعیت‌های پژوهشی دیگر به عامل ایثار و جهاد به‌عنوان زمینه‌ساز ظهور اشاره کردند که هریک دارای شاخص‌هایی مثل از خودگذشتگی و بذل جان، مقدم داشتن خواسته‌های ولی، مطیع محض ولایت بودن و هجرت از معیارهای ضروری فرهنگ انتظار است که در مکتب و متن وصیت‌نامه ایشان کاملاً

مشهود است (حسن‌پور، ۱۴۰۱). نیز شهبازیان (۱۴۰۰) به بررسی انتظار مقاومتی و بازتاب آن در وصیت‌نامه شهید حاج قاسم سلیمانی با روش تلفیقی از نوع داده‌پردازی توصیفی - تحلیلی پرداختند. نتایج نشانگر دیدگاه شهید از انتظار مقاومتی است که با تمسک از مبانی برگرفته از مکتب امامین انقلاب، مبانی نظری و فواید عینی این نوع انتظار را عرضه کرده است. شمس‌الدینی مطلق و همکاران (۱۴۰۰) به استخراج الگوی تربیتی شهید سلیمانی در عرصه سیاسی بر اساس شیوه تحلیل مضمون پرداختند. نتایج نشان داد ویژگی‌های شهید سلیمانی در عرصه تربیت شامل اخلاص و معنویت، ایمان به خدای یکتا، ساده‌زیستی، عشق به اهل‌بیت علیهم‌السلام و ولایت‌مداری، دنیاگریزی و دل‌ن بستن به آن بوده است. نتایج پژوهش توسط شش دال - مدلول برجسته شد که شامل بسترسازی فرهنگ دینی، دشمن‌شناسی، انجام مناسک دینی، ایمان به پیامدهای فردی، پذیرش ابعاد اعتقادی دین اسلام، ایمان به پیامد اجتماعی و همچنین سه راهبردکلان (راهبرد علی، زمینه‌ای و راهبرد بسترساز) بوده است که در تکامل فرهنگ شهادت نقش اساسی داشت (زهري بیدگلی و همکاران، ۱۳۹۹). در ادامه جلیلیان (۱۳۹۹) در پژوهش خود به الگوی تفکر راهبردی مدیران جهادی بر اساس وصیت‌نامه الهی - سیاسی شهید قاسم سلیمانی پرداخت که با رویکرد کیفی و روش تحلیل مضمون انجام گرفت. نتایج نشان‌دهنده شش مضمون فراگیر که شامل دین‌مداری، ولایت‌مداری، فرهنگ شهادت‌طلبی، وحدت‌گرایی اسلامی، حکمرانی خدامحورانه، اقتدار نظامی و دفاعی بودند. یافته‌های این مطالعه نشان داد عناصر تفکر مدیران جهادی با عناصر الگوهای تفکر راهبردی در مدیریت علمی رایج تفاوت دارد. پژوهش سرمدی و همکاران (۱۳۹۸) با روش تحلیلی اسنادی به کشف مبانی فلسفی آموزه‌های تربیتی وصیت‌نامه شهدای دفاع مقدس پرداخته‌اند. نتایج مطالعه نشان داد شهدا توجه به هستی‌شناسی و ارائه تصویر روشن از خداوند و تقابل حق و باطل و فناپذیری دنیا در وصیت‌نامه خود اشاره کردند. اما به چستی هستی کمتر پرداخته شده است. در بعد انسان‌شناختی به ویژگی‌هایی همچون آزادی، اراده، شناساگر بودن، مسئول بودن انسان پرداختند. در بعد شناخت‌شناسی بیشترین استناد شهدا برای شناخت استفاده از وحی، کاریزما و عقل بوده است. در زمینه ارزش‌شناسی به نقش اراده و آگاهی در تشکیل خیر و شر اشاره کرده به ارزش‌های عبادی و اخلاقی تأکید داشتند. دیگر پژوهشگران مثل خسروی زارگز و بخشی (۱۳۹۶) به انگیزه‌سنجی رزمندگان اسلام برای حضور در دفاع مقدس به روش تحلیل محتوا پرداختند. نتایج نشان داد این انگیزه‌ها در سه بخش انگیزه‌های دینی، انقلابی و ملی قابل تفکیک بود. انگیزه دینی با ۶۳/۵ درصد بیشترین دلیل حضور رزمندگان در جبهه بود. سلمان‌پور سیاوشی و همکاران (۱۳۹۶) مؤلفه‌های گفتمان مقاومت انقلابی شهدا در تحقق بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی را با روش تحلیل اسنادی شناسایی کردند. نتایج مطالعه به تعیین گفتمان انقلابی از منظر شهدا اشاره کرده و نیز ارکان تشکیل‌دهنده این گفتمان به‌گونه‌ای بود که رکن مرکزی دین مبین اسلام محسوب می‌شد. ارکان دیگر گفتمان مقاومت عبارت‌اند از: ولایت‌مداری، انتظار مهدویت، شهادت‌طلبی و فداکاری، مبارزه با استکبار جهانی، استقلال و آزادی و دفاع از محرومان بوده است. واقعیت‌های پژوهشی دیگری هم وجود داشت که به نظام معنایی

گفتمان، چرایی و چگونگی آن در وصیت‌نامه شهدا به روش تحلیل مضمون صورت گرفت. همچنین اعتمادزاده و امیریان (۱۳۹۵) دیدگاه تربیتی شهدای جنگ تحمیلی استان کرمانشاه را با روش اسنادی و تحلیل محتوای عمقی انجام دادند. نتایج مطالعه نشان داد دیدگاه تربیتی شهدا با استناد به وصیت‌نامه آنها بسیار نزدیک به آموزه‌های تربیتی اسلام و هدفمند است. همچنین ربیعی و تمنایی (۱۳۹۳) به تحلیل گفتمان وصیت‌نامه شهدا بر اساس نظریه لاک لاو موف پرداختند. نتایج حاکی از آن بود که می‌توانیم از گفتمان شهدا سخن بگوییم. گفتمانی که از رزمندگان سوژه‌هایی ساخته است که بجز آخرت فکر نمی‌کنند و شهادت در جنگ را همچون جان دادن در واقع کربلای ۶۱ هجری می‌دانند.

به‌طور خلاصه می‌توان اذعان کرد علی‌رغم تعدد دامنه پژوهش‌ها در موضوع شهید سلیمانی محور اساسی اکثر پژوهش‌های انجام‌یافته بر ابعاد شخصیتی محبوبیت مدیریت جهادی و سیاسی و... بوده است. پژوهش حاضر به لحاظ آنکه بر ابعاد تربیتی متن وصیت‌نامه سردار متمرکز بوده است، حاوی نوآوری بوده و تاکنون متخصصان عرصه تعلیم و تربیت به آن ورود پیدا نکرده‌اند. پژوهش حاضر از این حیث مسبوق به سابقه نیست.

روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ هدف، کاربردی - توسعه‌ای است و از نظر روش پژوهش، از رویکرد تحلیل محتوای کیفی استفاده کرده است. جامعه این پژوهش دربرگیرنده متن کامل وصیت‌نامه شهید حاج قاسم سلیمانی بوده که تحت عنوان سند مورد تحلیل قرار گرفت. شیوه نمونه‌گیری در این پژوهش روش نمونه‌گیری هدفمند متنی بر اساس وصیت‌نامه شهید حاج قاسم سلیمانی به‌عنوان سندی گفتمانی و تربیتی با هدف تحلیل کدها و مقوله‌ها از متن وصیت‌نامه بوده است. در مرحله بعد، جهت انجام تحلیل محتوای کیفی، ابتدا متن وصیت‌نامه شهید سلیمانی چندین بار و به دقت مورد مطالعه قرار گرفته و واحدهای معنایی مرتبط با آن شناسایی شد. سپس، هر کدام از این واحدها به کدهای فشرده (کد اولیه) تبدیل و در نهایت، کدهای مشابه در زیرمقوله‌ها گروه‌بندی شدند و نهایتاً این زیرمقوله‌ها در قالب مقوله‌های اصلی طبقه‌بندی و مشخص شدند. ملاک دسته‌بندی هر کدام از مقوله‌ها، مفاهیم تربیتی نهفته در متن وصیت‌نامه بوده که به صورت استقرایی از متن استخراج شده و همچنین، در روند کدگذاری، شیوه بازبینی چندمرحله‌ای جهت ارتقا دقت و روایی کار پژوهش به کار گرفته شد. در ادامه، ابعاد مختلف تربیتی پس از تحلیل در بخش‌های وصیت‌نامه در قالب جداول دسته‌بندی و تلخیص و نتیجه‌گیری شد و مورد شناسایی قرار گرفت.

۱. یافته‌ها

۱-۱. تربیت عاطفی

امروزه غرب درصدد متزلزل کردن کانون خانواده و تربیت انسان‌های بدون عاطفه و خودمحور است. شناخت و تبیین مبانی نظری شکل‌گیری تربیت عاطفی در جامعه می‌تواند تأثیر بی‌بدیلی در خنثی‌سازی تهاجم فرهنگی غرب داشته

باشد. بر اساس متن وصیت‌نامه شهید سلیمانی محورهای تربیت عاطفی که برای عموم مردم توصیه کردند، شامل ابراز عواطف مثبت کاربردی، محبت به اهل بیت علیهم‌السلام و فرزندان شهدا، اکرام خانواده‌های شهدا است. بر اساس یافته‌های پژوهش در این بخش می‌توان بیان کرد واژه‌هایی چون امید، جرئت، محب بودن، استغفار و طلب عفو، دوست داشتن، ارتباط احساسی، پذیرش، وحشت و ترس، شرمندگی که در متن وصیت‌نامه شهید قاسم سلیمانی به‌طور مستقیم یافت شد، همگی از نظر مفهوم‌شناسی در حوزه تربیت عاطفی قابل شناسایی و دسته‌بندی هستند. در این راستا به لحاظ اهمیت این نوع تربیت محبوبیت و تأثیرگذاری شخصیت محوری و الگویی حاج قاسم سلیمانی می‌توان اذعان کرد تربیت عاطفی یکی از ساحت‌های مهم تربیت انسان محسوب می‌شود. بر این اساس ارائه دادن الگوی مقبول و ارزشمند به نوجوانان باعث تقویت شخصیت و هویت وجودی آنها می‌گردد.

جدول ۱: تربیت عاطفی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد (برچسب مفهومی)	مقوله اصلی
۱	امید به عفو تو دارم	امید به عفو الهی	تربیت عاطفی
۲	به امید صیافت عفو و کرم تو می‌آیم	اعتماد عاطفی به بخشش الهی	
۳	جرئت ندارم از پل صراط عبور کنم	احساس شرمساری معنوی	
۴	سارق و چارق خود را پر از امید تو و فضل و کرم تو می‌دانم بر خوردااری از اشک برای فاطمه زهرا علیها‌السلام و فرزندان	محب اهل بیت بودن	
۵	استغفار و طلب عفو از فرزندان شهدا - معشوقم تو خود می‌دانی دوست دارم مرا به خودت وصل کن جز تو را نمی‌خواهم	ارتباط احساسی و عاشقانه با شهدا و الله	
۶	مرا بپذیر آنچنان که شایسته تو باشم	ابراز نیاز عاطفی و پذیرش پروردگار	
۷	سراسر وجودم را مملو از عشق خودت کن	عشق به الله	
۸	وحشت همه وجودم را گرفته، من قادر به مهار نفس خود نیستم	ترس عاطفی از تمایلات نفسانی	
۹	من همیشه شرم‌زده مردم هستم	وظیفه‌مداری و شرم از مردم	

۲-۱. تربیت بدنی (جسمانی)

تربیت بدنی یک علم کاربردی است که سعی دارد با استفاده از علوم مختلف، چون روان‌شناسی و فیزیولوژی تغییرات مطلوب را ایجاد کند. در این مسیر، بدن مرکب نفس است و نفس باید در سیر تکاملی خود از بدن بهره کامل ببرد. مربی شایسته هم توانمندی جسمانی را باید مد نظر قرار دهد و هم توانمندی روحی را، که در این میان اولی زیربنا و دومی روبنا است. هرگونه تغییر و تحول در باطن فرد باید در ظاهر او ابتدا تغییر ایجاد شود. انسان از اعضا و جوارحی مثل گوش، چشم، دست‌وپا و زبان و قلب و... برخوردار است و در احادیث به تک‌تک این اعضا اشاره شده است. تربیت موظف است سه بعد وجودی انسان (تن، مغز و روان) را بی‌رواند (فرم‌پهنی فراهانی، ۱۳۹۸، ص ۷۶).

جدول ۲: تربیت جسمانی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد (برچسب مفهومی)	مقوله اصلی
۱	دستانم خالی است ولی به سمت تو پیوسته روان است	ناتوانی جسمانی و امید به پروردگار	تربیت جسمانی
۲	ثروت دو چشم بسته گوهر اشک بر حسین فاطمه علیها السلام است	اشک به عنوان دارایی جسم	
۳	اینها ثروت دست من است	ارزش گذاری جسم در جهت خیر	
۴	سلاح را برای دفاع از دین تو به دست گرفتم وقتی دست‌ها را به سمت بلند کردم و وقتی آنها را برای بر زمین و زانو گذاردم	اعضای جسمانی در خدمت جهاد	
۵	خدایا پاهایم سست است، حتی در پل عادی هم پاهایم می‌لرزد	ناتوانی جسمانی و اضطراب	
۶	من با این پاها در حرمت پا گذاردم، دور خانه‌ات چرخیده‌ام	گام نهادن در مسیر قدسی	
۷	در حرم اولیانت (بین الحرمین) پاها را برهنه دواندم	فداکاری جسمانی زائر در مسیر زیارت	
۸	این پاها را در سنگرهای طولانی خمیده جمع کردم	حضور جسمانی در میدان نبرد	
۹	در دفاع از دینت دویدم، جهیدم، خزیدم، گریستم، خندیدم، خنداندم و افتادم و بلند شدم	تجربه زیسته جسمی در جهاد	
۱۰	قلب من، همه اعضا و جوارح من در امید به رضای تو به سر می‌برند	اخلاص جسمانی و روحی	
۱۱	یاد و خاطر کاروان دوستانم در ذهنم، قلبم و چشمم با اشک و آه یاد شدند	تأثیر جسمانی خاطرات دفاع مقدس	
۱۲	عزیز من جسم من در حال علیل شدن است. چگونه ممکن است کسی را که چهل سال بر درت ایستاده است را نپذیری	تحلیل جسمانی و امید به پذیرش	

۳-۱. تربیت جهادی

از زیربنایی‌ترین عناصر تحقق تمدن نوین اسلامی، عامل تربیت می‌باشد که در گام دوم انقلاب که گام خودسازی، جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی است، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. تربیت جهادی می‌تواند زمینه‌ساز رشد و تعالی انسان‌ها باشد. شهید سلیمانی یکی از افراد مؤثری بود که حیات جهادی را هرگز رها نکرد و به نظر می‌رسد در این وادی صاحب سبک می‌باشد. نتایج پژوهشی نشانگر آن است که مؤلفه‌های تربیتی مکتب شهید سلیمانی در مقوله‌های شناختی، گزایشی و رفتاری همراه با رویکرد جهادی بوده است. همچنین شواهد دیگری نشان می‌دهد زوایای پنهان مبارزه و جهاد به علت توجه به معنای ظاهری جهاد در جنگ و قتال مغفول مانده است و حتی این قابلیت وجود دارد که به عنوان برنامه تربیتی مدونی بیان شود. مبارزه می‌تواند در ابعاد درونی مسبب پرورش تربیت اخلاقی انسان شده

و در بعد بیرونی نیز زمینه‌ساز تربیت اجتماعی انسان مبارز می‌گردد. به نظر می‌رسد در نتیجه تعادل بعد درونی و بیرونی مرحله بالاتری از تربیت در انسان تکوین می‌یابد که امروزه از آن به تربیت جهادی یاد می‌شود. با توجه به اینکه شهید سلیمانی در زمان حیات سال‌ها در میدان مبارزه و جهاد به سر می‌برده است. در مکتب تربیتی او می‌توان با عنایت به قواعد مشترک مبارزه مثل هجوم، دفاع، هجرت و تقیه موقعیت‌های تربیتی متنوعی را برای تعالی انسان فراهم آورد. موفقیت در این مواجهه به ماهیت تربیت انسان تمدن‌ساز بستگی دارد. بنابراین واکاوی متن وصیت‌نامه حاج قاسم سلیمانی نشان می‌دهد در این مکتب ارائه الگوی تربیتی مبتنی بر جهاد دارای ظرفیت گسترده‌ای است و از این راه می‌توان برای تحقق تمدن نوین اسلامی گام‌های بنیادینی برداشت.

جدول ۳: تربیت جهادی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد (برچسب مفهومی)	مقوله اصلی
۱	برادران و خواهران مجاهد، کسانی که سرهای خود را برای خداوند به عاریه داده‌اید و جان‌ها را بر کف دست گرفته‌اید	جهاد و ایثار در راه خدا	تربیت جهادی
۲	امروز قرارگاه حسین بن علی علیه السلام ایران است	کشور ایران مرکز مقاومت	
۳	بزرگ‌ترین قدرت‌های مادی را ذلیل کردید	غلبه ایمان بر قدرت مادی	
۴	چه شیعه و چه سنی برای نجات اسلام خیمه ولایت را رها نکنید	تبعیت جهادی از ولایت	
۵	اساس دشمنی جهان با جمهوری اسلامی آتش زدن و ویران کردن خیمه ولایت است	جهاد در برابر استکبار	
۶	این دوره‌ها با بقیه دوره‌ها متفاوت است	درک حساسیت در زمان جهاد	
۷	مهم نیست دشمن چه نگاهی به شما دارد	بی‌اعتنایی به قضاوت دشمنان	
۸	شهادت محور کرامت و عزت ما هستند و برای همیشه به دریای واسعه خداوند اتصال یافته‌اند	جایگاه شهدا در تربیت جهادی	
۹	خدا یا از کاروان دوستانم جامانده‌ام	حسرت جهاد و شهادت	

۱-۴. تربیت سیاسی

یکی از اولویت‌های اساسی در نظام تعلیم و تربیت هر کشوری تربیت نسل آگاه به مسائل روز، با بصیرت و با بینش و کش سیاسی است. امروزه برخی واقعیت‌های پژوهشی نشانگر آن است که معلمان در نظام آموزشی می‌توانند مرجع پاسخ‌گویی و تحلیل و استنباط دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی دانش‌آموزان در دروسی مرتبط مانند مطالعات اجتماعی باشند. از این رو ورود فرهنگیان به رشته تربیت سیاسی را پیشنهاد می‌کنند. برخی دیگر از شواهد به شناسایی و مرزبندی تعریف و انواع تربیت انقلابی پرداخته و در تعریف تربیت انقلابی به فرایند یاری‌رسانی به متربی برای مبارزه همراه با عدالت‌خواهی، مشارکت، نظارت و انتقاد در حکومت اسلامی تأکید شد. متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت به‌عنوان یک گفتمان اسلامی آمیخته با تربیت سیاسی و انقلابی بوده و با دیگر گفتمان‌های معاصر چون پست‌مدرن و رویکردهای انتقادی به لحاظ زیربنایی و روبنایی تفاوت دارد. بنابراین تربیت سیاسی برخاسته از متن وصیت‌نامه شهید

نیازمند نظریه‌پردازی و تبیین مستدل جداگانه‌ای است تا در جامعه امروز مورد استفاده، تعمیق، تکوین و بازشناسی مجدد در عرصه اجرا قرار گیرد. در متن وصیت‌نامه از دو شخصیت محوری در انقلاب اسلامی صحبت به میان آمد که هم در عرصه نظری و هم در عرصه عمل توانستند مدیریت و رهبری سیاسی کارآمدی را به نمایش بگذارند. تربیت سیاسی بازتاب‌هایی چون عدالت‌محوری، ساده‌زیستی، تکلیف‌گرایی، تواضع، ایمان، صداقت و... در تدوین شاخص‌های مهم پرورش سیاسی محقق می‌کند.

جدول ۴: تربیت سیاسی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد (برچسب مفهومی)	مقوله اصلی
۱	مهم‌ترین هنر خمینی عزیز آن بود که اول اسلام را به پشتوانه ایران آورد و سپس ایران را به خدمت اسلام قرار داد	پیوند دین و سیاست	تربیت سیاسی
۲	اگر اسلام نبود و روح اسلامی بر این ملت حاکم نبود صدام و آمریکا چون گرگ و سگ درنده‌ای این کشور را می‌درید	سلاح دین در برابر تهدید خارجی	
۳	خمینی ع عاشور، محرم و صفر و فاطمیه را به پشتوانه این ملت آورد	الگوی انقلاب دینی	
۴	دفاع از اسلام نیازمند هوشمندی و توجه خاص است	آگاهی سیاسی - دینی	
۵	انقلاب‌هایی در انقلاب ایجاد کرد به همین دلیل هزاران فداکار جان خود را سپر ملت ایران و خاک ایران و اسلام نمودند	ایثارگری و انقلاب سیاسی	
۶	کاربرد افراد خدمتگزار مردم در نیروهای مسلح	شایسته‌سالاری در امنیت	
۷	در مسائل سیاسی، ولایت‌فقیه، مقدسات جمهوری اسلامی رنگ خدا هستند	تقدس نظام ولایی	
۸	نیروهای مسلح منشأ عزت ملت	افتخار به ساختار نظامی کشور	
۹	سیاسیون کشور (اصلاح‌طلب - اصول‌گرا) هر رقابتی با هم می‌کنید، اگر عمل شما، کلام یا مناظره‌هایتان تضعیف‌کننده دین و انقلاب باشد شما مغضوب نبی مکرم اسلام و شهدای این راه هستید	اخلاق سیاسی در رقابت	
۱۰	اصول تربیت سیاسیون: ۱. اعتقاد عملی به ولایت فقیه؛ ۲. اعتقاد قلبی به جمهوری اسلامی؛ ۳. به‌کارگیری افراد پاک‌دست، معتقد و خدمتگزار؛ ۴. مقابله با فساد، دوری از فساد و تجملات؛ ۵. در دوره حکومت خود احترام به مردم و خدمت به آنها را عبادت بدانند و خدمتگزار واقعی، توسعه‌گر ارزش‌ها باشد	ویژگی‌های سیاست‌مدار دینی	
۱۱	ولایت، نه تنوری و نه قانونی، بلکه ولایت عملی مخصوص مسئولان است	سیاست‌مداری ولایی مسئولان	
۱۲	حکومت‌ها هم عامل اصلی استحکام خانواده و هم عامل از هم پاشیدن خانواده هستند	سیاست‌های دولت در قبال جامعه	

۱۳	برادران سپاهی؛ شناخت به‌موقع از دشمن، اهداف و سیاست‌های او و اخذ تصمیم و عمل به‌موقع را دقت فرمایید	بصیرت راهبردی
۱۴	نباید در حوادث دیگران شما مراجع تقلید را به ملاحظه بیاندازند. راه صحیح، حمایت بدون هرگونه ملاحظه از انقلاب، جمهوری اسلامی و ولی فقیه است. من با عقل ناقص خود می‌دیدم برخی خناسان سعی داشتند و دارند که مراجع و علمای مؤثر در جامعه را با سخنان خود و حالت حق به‌جانی، به سکوت و ملاحظه بکشانند. حق واضح است	استقلال مراجع از فشار سیاسی
۱۵	جمهوری اسلامی و ارزش‌ها و ولایت فقیه میراث امام خمینی ّهستند. باید مورد حمایت جدی قرار بگیرند	حفظ دستاوردهای انقلاب
۱۶	رقابت و جدل بین دو گروه اصلاح‌طلب و اصولگرا نباید تضعیف‌کننده انقلاب و دین باشد، وگرنه شما مغضوب نبی اکرم و شهدا هستید	تعهد به دین در فعالیت‌های سیاسی
۱۷	توجه به امامین انقلاب در ابتدای وصیت‌نامه	سیاست‌های راهبردی رهبران انقلاب

۱-۵. تربیت دینی

تربیت دینی دربرگیرنده موقعیت‌هایی نظیر یادگیری آموزه‌ها، اعمال دینی و مطالعه متون مقدس است که می‌تواند به شناخت جایگاه انسانی منجر شود. تربیت دینی در معنای وسیع خود صرفاً محدود به مسائل اعتقادی، معنوی و اخلاقی نیست، بلکه رفتار و اندیشه را در کلیه ابعاد دربر می‌گیرد. در این رویکرد دین یک نظام یا مجموعه‌ای از باورداشت‌ها و احکام است که به‌منظور مؤمن‌سازی هر شخص در ساختار آموزش‌های دینی ارائه می‌شود (وجدانی و حیدری، ۱۴۰۰، ص ۸۰). بنابراین مفهوم تربیت دینی مفهومی چندبعدی و به‌مثابه چتری است که امور متعدد و متنوعی را زیر پوشش خود قرار می‌دهد (صمدی، ۱۴۰۴، ص ۴۳). این بعد تربیت از آن جهت که در رساندن انسان به کمال و سعادت نقش مؤثری دارد، در نظام تعلیم و تربیت از اهمیت بالایی برخوردار است. حاصل تربیت دینی انتظار می‌رود انسانی معنوی، دارای قلبی با صبغه خدایی باشد. به عبارت دیگر تربیت دینی فعالیت‌های برنامه‌ریزی شده نهادهای آموزشی جامعه به منظور آموزش بینش و منش و قلب‌های دینی به افراد است، به گونه‌ای که در عمل به آنها پایبند باشند (فرم‌په‌نی فراهانی، ۱۳۹۸، ص ۲۶۹). در اندیشه‌های قرآنی رهبر معظم انقلاب هم معرفی روش الگویی در تربیت به سه صورت الگودهی، الگوپردازی و الگودایی به کار رفته است. الگوهای مثبت در تربیت دینی به دو دسته معصوم و غیرمعصوم دسته‌بندی شده‌اند که الگوهای غیرمعصوم، امام خمینی ّه، آیت‌الله مصباح یزدی و شهید قاسم سلیمانی نام برده شده‌اند. بر این اساس هریک از این افراد می‌توانند جایگاه ممتازی در دید و عمل مربی داشته باشند (حسن‌زاده و کبیری، ۱۴۰۳، ص ۶۸). متخصصان تربیتی جهت جلوگیری از آسیب‌های تربیت دینی تمرکز بر شناخت تمایلات و کنترل و هدایت آنها را با عنایت به روش الگویی در نظام آموزشی پیشنهاد می‌کنند.

جدول ۵: تربیت دینی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد (برچسب مفهومی)	مقوله اصلی
۱	پذیرش اصول دین و ولایت اهل بیت (ع)	اعتقاد به اصول دینی	تربیت دینی
۲	عزیزانم در اصول دین اختلاف نکنید	وحدت رویه	
۳	وصیت می‌کنم اسلام را تنها نگذارید. دفاع از اسلام نیازمند هوشمندی و توجه خاص است	حمایت از اصول دین	
۴	اگر دشمن جمهوری اسلامی را از بین ببرد حرمی باقی نمی‌ماند، نه حرم ابراهیمی و نه حرم محمدی	پیوند مستحکم نظام با دین	
۵	برادران و خواهران مجاهدیم به دور از هرگونه اختلاف برای نجات اسلام خیمه ولایت را رها نکنید، خیمه خیمه رسول‌الله است	وفاداری به رهبر دینی	
۶	اساس دشمنی جهان با جمهوری اسلامی آتش زدن و ویران کردن این خیمه است. دور آن بچرخید والله این خیمه اگر آسیب دید بیت‌الله الحرام، مدینه و حرم رسول‌الله، نجف، کربلا، کاظمین، سامرا و مشهد باقی نمی‌ماند	ولایت ضامن امنیت دینی	
۷	قرآن آسیب می‌بیند	ضعف نظام با تهدید دینی	
۸	در مسائل سیاسی رنگ خدا را بر هر رنگی ترجیح دهید	معیار الهی در انتخاب‌ها	
۹	اسلام را در این برهه تنها نگذارید	مسئولیت پیری دینی	
۱۰	شهادت دادن به اصول دین و یگانگی خداوند و نبوت پیامبر و علی و ۱۲ امام و معصومان (ع)	ایمان قلبی به اصول عقاید	
۱۱	معاد عدل امامت و نبوت حق است	باورهای اعتقادی و اسلامی	

۱-۶. تربیت معنوی

برخورداری از سبک زندگی و زیست معنوی دانش‌آموزان مطلوب نظام‌های تعلیم و تربیتی است. کاملاً روشن است که این نوع تربیت می‌تواند به پرورش بعد اخلاقی و معنوی در کنار رشد همه‌جانبه دانش‌آموزان کمک شایانی کند. این بعد تربیت می‌تواند زمینه‌ساز شکل‌دهی و پیشبرد تمدن نوین اسلامی در جامعه باشد. البته به نظر می‌رسد تربیت معنوی می‌تواند ماهیت اجتماعی هم داشته باشد و مرتبی را به سوی تقویت رابطه با خداوند یکتا سوق دهد و اساساً هدف آن است که در تربیت معنوی انسان متوجه جهان حقیقی و معنوی شود. در این میان، عبادات انسان هم بخش زیادی از تربیت در این حوزه را به دوش می‌گیرند.

جدول ۶: تربیت معنوی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد	مقوله اصلی
۱	رضای خداوند	رضایت الله	تربیت معنوی
۲	خدا یا جز دیدار توراتی خواهم	اشتیاق به لقای پروردگار	
۳	بهشت من جوار توست مرا در فراق خود بسوزان و بپیران	اعتقاد قلبی به معنویت	
۴	معشوق من بارها تو را دیدم و حس کردم نمی‌خواهم از تو جدا بمانم	تجربه ارتباط معنوی	
۵	صدای فرزندان شهدا در این عالم بزرگ‌ترین پشتوانه معنوی من بود	الگوگیری معنوی از شهدا	
۶	عزیزانم (فرزندان شهدا) قدر خودتان را بدانید، شهیدتان را در خود جلوه‌گر کنید، به‌طوری که هر کس شمارا می‌بیند باید به‌عینه خود شهید را احساس کند. با همان معنویت، صلابت و خصوصیت	رعایت توصیه‌های معنوی شهدا از سوی فرزندان آنها	
۷	مرا به خودت متصل گردان	طلب اتصال معنوی	

۱-۷. تربیت اجتماعی

روشن است سال‌های اولیه مدرسه زمانی حیاتی برای شکل‌گیری هویت فردی و اجتماعی دانش‌آموزان است. در این میان، آشنایی با متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی) می‌تواند بستر مناسبی برای تقویت ارزش‌های فرهنگی - اجتماعی در محیط‌های آموزشی فراهم نماید. تعمق در متن این وصیت‌نامه می‌تواند به شکل تأثیربرانگیزی در پذیرش و انتقال ارزش‌های اجتماعی نقش‌آفرینی کند؛ چراکه کودکان و نوجوانان به شدت تحت تأثیر محیط و محتوای ارائه‌شده آموزشی قرار می‌گیرند. بر این اساس فرصت خوبی برای تربیت و تقویت مهارت‌های اجتماعی آنها فراهم می‌گردد. از روش‌های مهم تربیت اجتماعی تقویت روح همنوایی و همدردی با اعضای جامعه و مشارکت جمعی می‌توان نام برد. با شناسایی عوامل مؤثر و زمینه‌ساز تربیت اجتماعی در متن وصیت‌نامه شهید حاج قاسم سلیمانی می‌توان راهکارها و محورهایی را در بهبود این بعد تربیت ارائه نمود. به‌ویژه اگر تربیت اجتماعی صبغه الهی داشته باشد می‌تواند انسان را به مقام خلیفه الهی رشد دهد. در سند تحول بنیادین هم تربیت اجتماعی مبتنی بر کسب شایستگی‌هایی بر اساس نظام معیار اسلامی است که افراد را قادر می‌سازد برای حصول به جامعه امن و سالم و صالح، ارتباطات سازنده‌ای با دیگران و دنیای پیرامون خود داشته باشند.

جدول ۷: تربیت اجتماعی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد	مقوله اصلی
۱	من شما را از پدر و مادرم، فرزندان و خواهران و برادران خود بیشتر دوست دارم، چون با شما (مردم کرمان) بیشتر از آنها بودم	اولویت دادن به مردم و جامعه	تربیت اجتماعی
۲	اما خانواده‌ام قبول کردند من وجودم را نذر وجود شما و ملت ایران کنم	فداکاری و اجماع خانوادگی در قبال جامعه و اهداف اجتماعی	
۳	فرزندانتان را با نام شهدا و تصاویر آنها آشنا کنید	انتقال الگوهای اجتماعی	
۴	به فرزندان شهدا که یتیمان همه شما هستند به چشم ادب و احترام بنگرید	تکریم اجتماعی بازماندگان شهدا	
۵	به پدران، مادران و همسران شهدا احترام کنید	جایگاه اجتماعی شهدا	
۶	(خطاب به علما) مراجع عظام تقلید سبب روشنائی جامعه و زدودن تاریکی‌ها هستند	مسئولیت اجتماعی علما در قبال جامعه	
۷	من بار عقل ناقص خود می‌دیدم برخی خناسان سعی داشتند و دارند که مراجع و علمای مؤثر در جامعه را با سخنان خود و حالت حق به جانی به سکوت و ملاحظه بکشانند	خطر انفعال اجتماعی علما	
۸	آیت‌الله خامنه‌ای نیازمند همراهی و کمک شما مراجع است. شما با بیانتان، دیدارهایتان و حمایت‌هایتان با ایشان می‌بایست جامعه را جهت دهید	انسجام اجتماعی از طریق مرجعیت	
۹	مسئولان همانند پدران جامعه باید به مسئولیت تربیت و حراست از جامعه توجه کنند	مسئولیت اجتماعی مدیران	
۱۰	دوست دارم مردم کرمان همواره با ولایت بمانند	پیوند مردم و رهبری	

۹-۱. تربیت مهدوی

شاخصه عنصر رفتاری انتظار و تربیت مهدوی آماده‌سازی جامعه برای تحقق حکمرانی امام عصر ع است که این مهم از آرمان‌های اساسی انقلاب اسلامی محسوب می‌شود. در مکتب شهید سلیمانی انتظار پویا از رهگذر اهتمام به شیوه حکمرانی مبتنی بر آماده‌سازی، عدالت‌خواهی و نفی نظام سلطه و همچنین احیای تمدن نوین اسلامی با رویکرد جلوگیری از تبدیل انتظار سازنده به مخرب و حمایت از میراث فرهنگی ادیان الهی اسباب تقویت جبهه مقاومت را فراهم کرده است. مقوله انتظار پویا عامل ایجاد و تقویت هسته‌های مقاومت در غرب آسیا توسط جمهوری اسلامی و شهید سلیمانی بوده است. گفتنی است رهیافت مکتب شهید سلیمانی بر رابطه معنی‌دار بین انتظار و مقاومت تمرکز دارد. رزمنده جبهه مقاومت حرم اهل بیت ع را حریم خود تصور می‌کند. درباره نقش و جایگاه شهید سلیمانی در زمان حیات و بعد از شهادتش می‌توان اذعان کرد تلاش‌های فراوانی برای وحدت‌بخشی در آحاد مختلف مردم در مسیر مبارزه با استکبار و تقویت رویکرد استقامت‌ورزی و مقاومت برای رسیدن به ظهور و برپایی دولت حق صورت داد. به لحاظ آنکه مقاومت دارای

عناصر سه‌گانه بینشی، گرایشی و رفتاری مؤثر بر جریان انتظار همچون توحیدمحوری، ولایت‌محوری، شهادت‌طلبی، استکبارستیزی و اقتدار و استقرار حکومت اسلامی است. تربیت انسان‌های منتظر هم مقوله‌ای است که در ایجاد بینش اضطراب به وجود حجت خدا، تثبیت گرایش عدالت‌خواهی و امید به نصرت الهی مؤمنان بر اساس متون و آموزه‌های دینی و استقرار رفتار مقاومتی در دفاع از مستضعفان و احیای حاکمیت دین است. خصایصی چون امیدواری، ظلم‌ستیزی، شجاعت، تعهد، عدالت‌ورزی و مسئولیت‌پذیری خستگی‌ناپذیر در برابر صهیونیسم جهانی و نهادینه‌سازی فرهنگ مبارزه، ایجاد ارتش مبارز مردمی در جوامع اسلامی با رویکرد ملی و فراملی هریک از ویژگی‌های منحصربه‌فرد سردار دل‌ها بود. به‌یقین هریک از این مقوله‌ها می‌تواند در تربیت مهدوی و تحکیم فرهنگ انتظار در بین اقشار مختلف مردم نقش بی‌بدیلی را ایفا کند. نتایج پژوهش (تقی‌زاده و حجتی سینی، ۱۴۰۲)، برخی مؤلفه‌های مطلوب تربیت مهدوی را از نظر شهید مطهری شامل مؤلفه‌های معرفتی، ارزشی، سیاسی، تحولی، رفتاری، انتظار، اخلاقی و معنوی و... معرفی کرده است؛ یعنی انسان باید در مراحل شناخت یقینی تربیت مهدوی را درونی کند (خودسازی دینی) و سپس در عمل و رفتارش پیاده کند. با این شرایط می‌تواند در جامعه منتظر منشأ اثرات بزرگ باشد. در زمینه تربیت مهدوی، رهبر معظم انقلاب آموزه انتظار را به‌صورت کارکردی در نظر می‌گیرد و به عناصری چون امیدآفرینی، امکان‌پذیری و ضرورت مبارزه با ظلم، ایجاد آمادگی برای تغییر، عدم رضایت از وضع موجود، عاملیت پیشرفت و نظارت‌پذیری به‌عنوان مهم‌ترین کارکردهای اجتماعی انتظار اشاره می‌کند (چراغی کوتیانی، ۱۳۹۹، ص ۷۹).

جدول ۸: تربیت مهدوی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد	مقوله اصلی
۱	چه شیعه، چه سنی دور از اختلاف باشید	وحدت در مسیر مهدوی	تربیت مهدوی
۲	ولایت فقیه تنها نسخه نجات‌بخش این اسلام است	محوریت ولایت	
۳	رهبری متصل و منصوب به شرعی و فقهی به معصوم ^ع	پیوند فقهی رهبری با امامین	
۴	حرمت خامنه‌ای عزیز را حرمت مقدسات بدانید. او را که حکیم مظلوم، وارسته در دین، فقه، عرفان و معرفت است عزیز جان خود بدانید	اطاعت ولایی در امتداد ولایت	
۵	خدمت دشمنان و شماتت آنها شما را دچار تفرقه نکند	مقاومت در مقابل دشمنان مهدویت	

۹-۱. تربیت اخلاقی

واضح است تربیت اسلامی ساحت‌های مختلفی دارد و تربیت اخلاقی یکی از مهم‌ترین ساحت‌ها محسوب می‌شود. بهینه‌سازی منش‌های انسانی پیشینه‌ای به درازای تاریخ دارد. تربیت اخلاقی به‌معنای کاربست ویژه یافته‌های تعلیم و تربیت برای تحقق اهدافی است که از حوزه علم اخلاق دریافت و پذیرفته شده است. به‌عبارت‌دیگر، فرایند

زمینه‌سازی و به‌کارگیری شیوه‌هایی جهت شکوفاسازی، تقویت و ایجاد صفات، رفتارها و آداب اخلاقی و از بین بردن صفات، رفتارها و آداب ضد اخلاقی در خود یا دیگری را تربیت اخلاقی می‌گویند. این حوزه از تربیت حیطه‌ای است که بیشترین تأکید را در اخلاق بر خودسازی و در تربیت بر دیگرسازی دارد. بنابراین تربیت اخلاقی بدون برنامه‌ریزی امکان‌پذیر نیست و بر مقوله خودسازی و دیگرسازی هم‌زمان اشاره می‌کند.

جدول ۹: تربیت اخلاقی در متن وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت (حاج قاسم سلیمانی)

ردیف	واحد فشرده معنا (کد اولیه)	کد	مقوله اصلی
۱	شکرگزاری برای پدر مادر متدین و پاک	سیاست‌گذاری خانوادگی	تربیت اخلاقی
۲	طلب عفو و عذرخواهی	فروتنی اخلاقی	
۳	تو را سپاس به خاطر نعمت‌هایت	شکرگزاری الهی	
۴	به امید ضیافت و عفو و کرم تو می‌ایم	امید به رحمت الهی	
۵	یا ارحم الراحمین مرا پاکیزه بپذیر	طلب پاک‌سازی و طهارت روح	
۶	مسئولان نباید از اخلاقیاتی حمایت کنند که طلاق و فساد را در جامعه گسترش دهد و خانواده را از هم بپاشاند	مقابله با مفاسد اخلاقی	

نتیجه‌گیری

تربیت لازمه زندگی بشری است. پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و با استفاده از روش تحلیل متن به واکاوی ابعاد تربیت در وصیت‌نامه شهید تراز مقاومت حاج قاسم سلیمانی پرداخته است. شواهد پژوهشی نشان داد برخی ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری را می‌توان نام برد که در بین شهدای شاخص مشترک بوده است که از آن میان روحیه جهاد و مقاومت، جوانمردی، اخلاص، خستگی‌ناپذیری، خوش‌خلقی، اولویت قرار دادن نیازهای مردم به نیاز خود، رسیدگی به مسائل مردم، ولایت‌مداری، محبت اهل‌بیت علیهم‌السلام، مدیریت استراتژیک در جنگ، دوری از صفات رذیله و تزکیه نفس و از همه مهم‌تر تلاش در کسب رضایت الهی همواره جزء ویژگی‌های فردی و اجتماعی شهدای بزرگ، ازجمله شهید سلیمانی بوده است. در تحلیل محتوای عمیق متن وصیت‌نامه سردار دل‌ها ابعاد نه‌گانه تربیتی با عنوان تربیت سیاسی، تربیت اجتماعی، تربیت اخلاقی، تربیت معنوی، تربیت جسمانی، تربیت دینی، تربیت مهدوی، تربیت عاطفی، تربیت جهادی شناسایی شد. به نظر می‌رسد هماهنگی ساحت‌های نه‌گانه تربیت، منجر به تأثیرگذاری شهید سلیمانی و الگوبرداری از منش و نظام رفتاری ایشان در جهت تحول نظام تعلیم و تربیت کشور می‌گردد.

نتایج تحلیل در بخش تربیت عاطفی نشان داد که تقریباً همه مصادیق تربیت عاطفی مثل عشق، محبت، ترس، خشم، شادی، جرئت، نفرت، اندوه، امید، انتظار، تعجب و پذیرش در متن وصیت‌نامه شهید به چشم می‌خورد، ازاین‌رو به نظر می‌رسد بعد عاطفی شخصیت ایشان پررنگ‌تر از بعد سیاسی و جهادی او بوده است و این جمله را نیز متن وصیت‌نامه خود شهید بزرگوار تأیید می‌کند. در جایی که بیان می‌کند «در زندگی همیشه به رنگ عاطفه و انسانیت بیشتر اهمیت داده‌ام تا رنگ سیاسی». دستاوردهای این پژوهش با یافته (غفاری و صادق‌پور، ۱۴۰۲) همسو است.

نتایج کلی در بخش تربیت جسمانی حاکی از آن بود که انسان باید از اعضا و جوارح و جسم خود سود بجوید، همان‌گونه که در عبارات وصیت‌نامه به کرات از اعضای بدن در مسیر مقاومت و مبارزه نام برده شده است، از جمله سر، چشم، پاها، دست، قلب، مغز و ذهن که همگی را در مسیر مبارزه و جهاد با دشمن آماده و تربیت کرده است و در جهت هدف والاتری چون قرب الی الله و شهادت‌طلبی مورد توجه قرار داده است. این یافته با دستاوردهای پژوهش فرمپینی فراهانی (۱۳۹۸) هماهنگ و همسو است.

نتایج کلی در بخش تربیت جهادی نشان داد که این بعد تربیت با ابعاد دیگری چون تربیت اجتماعی و اخلاقی همپوشانی دارد. بنابراین متن وصیت‌نامه سردار دل‌ها دارای این ظرفیت گسترده است که در قالب برنامه‌های تربیتی برنامه‌ریزی شده و مورد توجه اقشار مختلف جامعه، سیاست‌گذاران و متخصصان تعلیم و تربیت واقع شود. این دستاورد با یافته‌های پژوهش رجبی و میرزا محمدی (۱۳۹۷) و عسگری و خوشاموند (۱۴۰۲) همسویی دارد.

نتایج تحلیل در بخش تربیت سیاسی بیانگر آن بود که یکی از برجسته‌ترین نگرانی‌های شهید مربوط به تربیت و بینش سیاسی بوده است؛ چراکه در متن وصیت‌نامه به‌طور مستقیم بیان شده است. این دوره با بقیه دوره‌ها فرق دارد. «سربازان از یک برج دیدبانی دید اگر این نظام آسیب ببیند دین و آنچه از ارزش‌های دینی در حوزه‌ها زحمت کشیدید و خواندید از بین می‌رود». در این قسمت هم تربیت سیاسی و هم نگرش دینی همراه با یکدیگر مورد تأکید بوده‌اند تا بتوانند مسیر تعالی در کشور جمهوری اسلامی را معین کنند. این یافته با دستاوردهای پژوهش موسوی و بخشی (۱۴۰۳) هماهنگ است.

نتایج در بخش تربیت مهدوی نشان داد که رهیافت مکتب تربیتی - سیاسی شهید سلیمانی بر رابطه معنی‌دار بین انتظار و مقاومت استوار است. روشن است دامنه گسترده مبارزات و مقاومت ایشان با هدف دستیابی جامعه بشریت، به‌ویژه جوامع اسلامی برای برپایی دولت حق و رسیدن به دوران صلح و آرامش و ظهور مهدی عج می‌باشد. گفتنی است دستاوردهای این پژوهش با یافته تقی‌زاده رهقی و حجتی سبینی (۱۴۰۲) هماهنگ و همسو است. همچنین در زمینه‌های دیگر تربیتی تا آنجا که جست‌وجوها صورت گرفت، پژوهش مستقلی یافت نشد، از این‌رو از پرداختن به مبحث همسو و غیرهمسو بودن با دیگر پژوهش‌ها صرف‌نظر گردید. بنابراین از محدودیت‌های عمده این پژوهش می‌توان به استفاده از رویکرد کیفی و روش تحلیل متن اشاره کرد. همچنین پژوهش حاضر صرفاً به واکاوی ابعاد تربیتی در متن وصیت‌نامه شهید سلیمانی محدود بوده است. از این‌رو جهت شناخت همه‌جانبه از ابعاد تربیتی و رفتاری شهید سلیمانی پیشنهاد می‌شود به خاطرات، سخنرانی‌ها و مصاحبه با دوستان نزدیک او در زمان حیات تا شهادت پرداخته شود. به جهت کاربردی بودن و جامع بودن تربیت در متن وصیت‌نامه سردار به متخصصان و کشتگران عرصه تعلیم و تربیت، به‌ویژه برنامه‌ریزان درسی پیشنهاد می‌شود در برنامه‌ریزی‌های درسی و تهیه متون در همه مقاطع تحصیلی از این سند به‌یادگارمانده بهره ببرند.

بر اساس یافته‌های حاصل از تحلیل کیفی وصیت‌نامه شهید سلیمانی در مطالعه حاضر، مشخص شد که این وصیت‌نامه برخلاف یک متن صرفاً احساسی یا شخصی‌سازی شده، دارای یک نوع چارچوب مشخص، منطقی و

تربیتی بوده و می‌شود آن را تحت عنوان متنی راهبردی تربیتی با سطوح معنایی مختلف و متفاوت تحت بررسی و ارزیابی قرار داد. کلیه مقوله‌های استخراج‌شده در این پژوهش، ازجمله تربیت عبادی، اخلاقی، سیاسی، جهادی، عاطفی، مهدوی، اجتماعی، جسمانی و عقلانی، نشانگر یک تجربه زیسته خاص معنوی و فکری از نگاه سردار شهید حاج قاسم سلیمانی هستند که از دید شخصی یک فرمانده نظامی، ابعاد مختلف سبک زندگی اسلامی - ایرانی را بازتاب داده و به تجربه‌ها و معانی مشترکی اشاره دارد که این سردار در زندگی روزمره خود با آن مواجه شده است. چنین الگوی تربیتی، نه تنها بر اصول بنیادینی همچون ولایت‌مداری، محوریت دینی، ایمان به آخرت، ایثار و فداکاری، امید، تربیت عقلانی و تعهد اجتماعی پایه‌گذاری شده، بلکه به‌طور معناداری با آموزه‌های دینی و اسلامی در حوزه‌های اخلاقی، عبادی و معرفتی نیز مطابقت دارد. یافته‌های تحقیق حاضر در مقایسه با تحقیقات صورت‌گرفته در گذشته، اگرچه در ظاهر با مطالعاتی چون جلیلیان (۱۳۹۹) درباره تفکر راهبردی در وصیت‌نامه شهید سلیمانی و اعتمادزاده و امیریان (۱۳۹۵) در تحلیل تربیتی و وصایای شهدای کرمانشاه دارای مشابهت زیادی است، اما از نظر نوع طبقه‌بندی مفاهیم و مقوله‌ها و تمرکز خاص بر عوامل تربیت بین نسلی و تمدنی، بخش جداگانه و متنوع‌تری ارائه داده است.

علاوه بر این، یافته‌های تحقیق حاضر با نتایج تحقیق سرمدی و همکاران (۱۳۹۸) که به مبانی فلسفی وصیت‌نامه شهدا پرداخته، به‌خصوص در توجه به ارزش‌های عبادی، اخلاقی و نقش آگاهی در ساحت‌های ارزشی هم‌راستا بوده و از طرف دیگر، شباهت‌هایی نیز با تحقیقات ربیعی و تمنایی (۱۳۹۳) یا زهری بیدگلی و همکاران (۱۳۹۹) از منظر مفاهیمی همچون دشمن‌شناسی، ایمان به پیامدهای اجتماعی و فردی دین، و تبیین نقش مهدویت و فرهنگ شهادت‌طلبی که در وصیت‌نامه شهید سلیمانی نیز به وضوح بازتاب داده شده دارد. از لحاظ روش‌شناسی، پژوهش کیفی صورت‌گرفته در زمینه تحلیل وصیت‌نامه سردار شهید حاج قاسم سلیمانی، ظرفیت بالایی برای استخراج الگوهای تربیتی جامع و چندبعدی داشته و از این منظر نیز، با تحقیق شمس‌الدینی مطلق و همکاران (۱۴۰۰) به جهت اینکه به بررسی الگوهای تربیتی شهید سلیمانی در عرصه سیاسی پرداختند و مجموعه‌ای از مقوله‌هایی مثل دین‌داری، ولایت‌مداری، ایثار و جهاد را شناسایی کردند، همسو می‌باشد. در نهایت، می‌توان چنین برداشت کرد که پژوهش حاضر، با ارائه یک طبقه‌بندی موضوعی دقیق از آموزه‌های وصیت‌نامه شهید سلیمانی، گامی نو در جهت تحلیل محتوای وصایای شهدای معاصر و نقش آنها در تربیت نسل‌های آینده برداشته و آنچه در این تحقیق بیشتر از همه نمود پیدا می‌کند، نقش وحدت‌بخشی وصیت‌نامه سردار شهید حاج قاسم سلیمانی در پیوند بین مفاهیم شخصی، خانوادگی، دینی، سیاسی و اجتماعی است که در یک ساختار یکپارچه، تصویر روشنی از سبک زندگی اسلامی - انقلابی ارائه می‌دهد.

- اسلامی، اسماعیل (۱۴۰۱). جایگاه قرآن در رفتار و عملکرد سردار شهید قاسم سلیمانی. *مطالعات سبک‌شناختی قرآن کریم*، ۲۶(۲)، ۲۹۵-۳۱۴.
- اسماعیلی، قاسم و همکاران (۱۴۰۴). تبیین الگوی راهبردی سرمایه اجتماعی مبتنی بر دیدگاه شهید حاج قاسم سلیمانی. *مدیریت اسلامی*، ۳۳(۱)، ۴۹-۸۹.
- اعتمادزاده، هدایت‌الله و امیریان، ابراهیم (۱۳۹۵). بررسی دیدگاه تربیتی شهدای جنگ تحمیلی استان کرمانشاه به استناد وصیت‌نامه آنها. *پاسداری فرهنگی/انقلاب اسلامی*، ۱۴(۶)، ۱۹۷-۲۳۵.
- اکبری، افسانه (۱۴۰۱). رابطه مؤلفه‌های مدیریت جهادی در بیانات مقام معظم رهبری، با محبوبیت سردار سلیمانی و اولویت‌بندی آنها. *شاهد اندیشه*، ۳(۱)، ۹۷-۱۲۱.
- الهی‌نژاد، حسین (۱۴۰۲). مصاف حق و باطل در فرهنگ انتظار و مکتب شهید سلیمانی. *جامعه مهدوی*، ۱۴(۱)، ۷-۳۳.
- بهرامیان، صادق (۱۴۰۰). تحلیل اسناد جنگ تحمیلی؛ مطالعه موردی وصیت‌نامه ۳۲ نفر از شهدای اطلاعات عملیات سپاه سیدالشهدا (ع) استان تهران. *مطالعات دولت‌پژوهی در جمهوری اسلامی ایران*، ۱(۷)، ۹۷-۱۱۳.
- تقی‌زاده رهنی، غلامرضا و حجتی سبینی، رحیم (۱۴۰۲). بررسی جامعه‌شناختی مؤلفه‌های تربیتی جامعه منتظر در اندیشه شهید مطهری. *پژوهش‌های اجتماعی اسلامی*، ۲۹(۱۲۸)، ۳-۳۴.
- جلیلیان، حسین (۱۳۹۹). الگوی تفکر راهبردی مدیران جهادی بر اساس وصیت‌نامه الهی سیاسی شهید قاسم سلیمانی. *مدیریت اسلامی*، ۳(۱۱۱-۹۳)، ۳.
- چراغی کوتیانی، اسماعیل (۱۳۹۹). کارکردهای اجتماعی آموزه انتظار از منظر آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. *معرفت فرهنگی/اجتماعی*، ۱۱(۲)، ۷۹-۹۶.
- حاجی‌اکبری، فاطمه و شیردل، معصومه (۱۴۰۲). تبیین آموزه‌های دینی در مکتب شهید سپهبد حاج قاسم سلیمانی (برمبنای تحلیل محتوای وصیت‌نامه سردار). *مطالعات بیداری اسلامی*، ۱۲(۳)، ۴۷-۷۵.
- حسن‌پور، مرتضی (۱۴۰۱). ایثار و جهاد زمینه‌ساز ظهور، در فرهنگ انتظار و مکتب شهید سلیمانی. *پژوهشنامه موعود*، ۴(۸)، ۶۵-۸۸.
- حسن‌زاده، حسن و کبیری، زهراسادات (۱۴۰۳). بررسی تطبیقی عوامل و گونه‌های شجاعت در احادیث امام علی (ع) و کلام رهبر معظم انقلاب. *علوم و حدیث تطبیقی*، ۲، ۶۷-۹۶.
- خسروی زارگز، مسلم و بخشی، سمیه (۱۳۹۶). انگیزه‌سنجی رزمندگان اسلام برای حضور در دفاع مقدس؛ بررسی محتوای وصیت‌نامه‌های شهدا. *پاسداری فرهنگی/انقلاب اسلامی*، ۱۵(۷)، ۱-۲۸.
- ربیع، علی و تمنای، امیرحسین (۱۳۹۳). تحلیل گفتمان وصیت‌نامه شهدای جنگ تحمیلی. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۴۴، ۱۴۶-۱۷۱.
- رجبی، طاهره و میرزاحمدی، محمدحسن (۱۳۹۷). بررسی الگوی تربیتی مبتنی بر جهاد در زمینه‌سازی تمدن نوین اسلامی. *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، ۱(۱)، ۳۰-۴۹.
- روینا، جواد و همکاران (۱۴۰۲). اعتباریابی کتب دین و زندگی دوره دوم متوسطه بر اساس شاخص‌هایی مکتب تربیتی شهید حاج قاسم سلیمانی. *مطالعات بیداری اسلامی*، ۱۲(۴)، ۳۱-۴۹.
- زهری بیدگلی، سیدمحسن و همکاران (۱۳۹۹). نظام معنایی گفتمان، چرایی و چگونگی آن در وصایای شهدا بر اساس نظریه لا کلا و موف (مورد مطالعه: وصایای شهدای نیروی انتظامی استان فارس). *مطالعات دفاع مقدس*، ۶(۴)، ۹-۲۹.
- سرمدی، محمدرضا و همکاران (۱۳۹۸). کشف مبانی فلسفی آموزه‌های تربیتی وصیت‌نامه شهدای دانشجوی دوران دفاع مقدس. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۷(۴۴)، ۱۱۱-۱۳۷.
- سلمان‌پور سیوشی، غلامرضا و همکاران (۱۳۹۹). شناسایی مؤلفه‌های گفتمان مقاومت انقلابی شهدا در تحقق بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی. *پاسداری فرهنگی/انقلاب اسلامی*، ۲۱(۱۰)، ۵۵-۸۷.

سلیمی، الهام و خراسانی پاریزی، ابراهیم (۱۴۰۳). بررسی عناصر برنامه درسی از دیدگاه اسلام و مکتب شهید سلیمانی با تأکید بر دوره ابتدایی. *آفاق علوم انسانی*، ۸۹، ۸۳-۶۹.

شفیعی سیف‌آبادی، محسن و عابدی اردکانی، محمد (۱۴۰۰). ارزیابی عوامل نفوذ الگوی رفتاری و مدیریت جهادی سردار سلیمانی بر مبنای نظریه اورت راجرز: مطالعه موردی، محور مقاومت در منطقه خاورمیانه. *مطالعات راهبردی بسیج*، ۲۴(۹۱)، ۴۰-۵.

شمس‌الدینی مطلق، فاطمه و همکاران (۱۴۰۰). استخراج الگوی تربیتی شهید سلیمانی در عرصه سیاسی و نظامی بر اساس شیوه تحلیل محتوا. *پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، ۱۱(۱)، ۳۲۵-۳۴۳.

شهبازیان، محمد (۱۴۰۰). بررسی مبنای انتظار مقاومتی و بازتاب آن در وصیت‌نامه شهید قاسم سلیمانی. *انتظار موعود*، ۲۱(۷۴)، ۹۷-۱۲۱. صمدی، معصومه (۱۴۰۴). واکاوی چالش‌های تربیت دینی نوجوانان در نظام آموزشگاهی و اعتباربخشی به آن توسط دبیران دین و زندگی. *اسلام و پژوهش‌های تربیتی*، ۱۷(۱)، ۴۱-۵۸.

عسگری، ناصر و خوشناموند، محسن (۱۴۰۲). طراحی الگوی شایستگی‌های حماسی افسری بر مبنای آموزه‌های تربیتی شاهنامه فردوسی. *مدیریت نظامی*، ۲۳(۹۰)، ۱۲۳-۱۵۲.

غفاری، مصطفی و صادق‌پور، محمد (۱۴۰۲). آمیزه عاطفه و استعاره در مدیریت کلان ارزشی جامعه؛ مطالعه موردی سازوکارهای گفتمان‌سازی رهبر انقلاب در شهادت قاسم سلیمانی. *دانش سیاسی*، ۱۹ (ویژه‌نامه اول؛ مقاومت)، ۱۲۳-۱۴۶.

فرمبینی فراهانی، محسن (۱۳۹۸). *تربیت در نهج‌البلاغه*. تهران: آبیژ.

کلانتری، فتح‌الله و نجفی سیار، رحمان (۱۴۰۲). دستاوردهای دفاع ترکیبی شهید سلیمانی. *محیط‌شناسی راهبردی ج.ا. ایران*، ۷(۲)، ۱۷۳-۱۹۸.

منصوری، منور. منظری توکلی، حمداله. حاجی پور عبایی، نجمه. زین الدینی میمند، زهرا (۱۴۰۳). تدوین برنامه درسی سالانه شاخص‌های مکتب شهید سلیمانی در مقاطع ابتدایی، متوسطه اول، دوم و دانشگاه. *مطالعات بیداری اسلامی*، ۱۳(۳)، ۷۳-۴۹. موسوی، محمدرضا و بخشی، رامین (۱۴۰۳). نقش هویت و منافع در سیاست خارجی ایران نسبت به عراق. *مطالعات سیاسی بین‌النهرین*، ۳(۴)، ۵۶۹-۵۹۲.

وجدانی، فاطمه و حیدری، سمیرا (۱۴۰۰). تأملی در ضرورت استفاده از «خودارزیایی» در برنامه درسی تربیت دینی. *تربیت اسلامی*، ۱۶(۳۸)، ۵۷-۸۴.